

סדומבולי והמן הרשע

"סדום סיטי"¹ מצליח למזג באלגנטיות וקלילות יסודות שונים ומוזרים לחטיבה אורגנית אחת; יסודות שאינם נראים כלל כעשויים להוות אחדות פיוטית. המחזה מתבסס על הסיפור התנכ"י, ובמיוחד על המדרשים, שנתהוו סביב הנושא של הפיכת סדום ועמורה; יחד עם זאת, הוא אנאכרוניסטי במהותו, מערבב במתכוון סממני הציביליזציה של המאה העשרים והשלכות לעתיד עם המסורת המדרשית. ולא עוד, אלא שבכל אחת משלושת המערכות שבמחזה ניסוט ציר העלילה לכיוון שונה. העוול והרוע ההולך ונחשף במערכה הראשונה, שונה במהותו מן הרשע האלגנטי שבמערכה השניה ואילו במערכה השלישית ובאפילוג עומדים זה מול זה התפרצות רשעותם של בני אדם והתפרצות האיתנים של כוחות הטבע. ובכל זאת, כפי שאמרנו, מהווה המחזה שלמות אחת. האנאכרוניזם (המתבטא במיוחד במערכה השניה והשלישית) יוצר חלק ניכר מחינו של המחזה. בינתיים נכתבו בארץ עוד מחזות תנכ"יים, המנצלים אפקט זה של ניגוד. אולם, דומני, שבנימין גלאי היה הראשון במחזה הישראלי, שניצל מומנט זה בזריזות של אשף מילים ורעיונות. מובן, שאינו ראשון בכך בתולדות הספרות העולמית; יצירותיו עומדות תחת סימן השפעת המחזה הצרפתי המודרני. אפשר למצוא הדים לאנוי, למשל, והן אף לג'ירודו. ואין כוונתי כאן לגישתם של שני האחרונים לתנ"ך, מסיבה פשוטה ומובנת זו, שלא כתבו מחזות תנכ"יים; כוונתי לגישתם למיתולוגיה היוונית, למשל. אנטיגונה המספרת, כיצד לבשו שני אחיה בפעם הראשונה מכנסים ארוכים, ובנות לוט המבקרות במועדון לילה מודרני – יש ביניהן קירבה מסוימת.

אף מי שלא קרא את המחזה, מבין מעצמו שמקום ששמו "סדום סיטי" אינו בדיוק סדום שבספר בראשית. אם נוסיף לזאת, שהמערכת השניה מתרחשת במועדון לילה סופרמודרני, "נוסח שיקאגו, פאריס, רומא", כפי שמעיד המחבר; שסופה של סדום מקיץ עליה עקב התפרצות הר הגעש הגדול, הסדומבולי, המאיים עליה מאז ומתמיד; וכיוצא באלה פרטים ושמות שלאוו דווקא מזדהים עם הרקע המקראי – הרי מתברר לנו מעבר לכל ספק, כי לא בתקופת התנ"ך אנו שרויים. יש להוסיף כאן, שקיימים במחזה משטחי זמן

ואסוציאציה שונים, ולנקודה זו עוד נחזור. המערכה הראשונה, למשל, יונקת מן המדרש והאגדה.

וכאן אפשר לעורר את השאלה: למה, אם כן, סדום? האם יש חוליה מקשרת בין סדום המקראית לסדום-סיטי? מהו שהניע את המחזאי להיתלות באסוציאציה של הנושא התנכ"י? האם יש היגיון פנימי אמנותי בהילולה זו? התשובה, במפתיע, היא חיובית. היתה לו לבנימין גלאי זיקה לגיטימית בהחלט לסדום דווקא – כי הוא יוצא במחזהו לחקור את מהות הרשע. כאן, שוב, יש הבדל בין הרשע הבולט, החשוף, המעורטל מכל גינוני ההסוואה למיניהם, של חיי הרחוב, ובין השחיתות האלגנטית, המעודנת, האמנותית, אם אפשר לומר כך, של שכבות החברה הגבוהות יותר. מכל מקום, גם סדום סיטי החדשה היא סדום הרשעה, עיר חוטאת, מלאה רשע, עוולה, ואכזריות. שתי הערים אחיות הן, ובחירת הרקע כלל אינה שרירותית.

הרבה פנים והתגלמויות לרע. התגלמותו העיקרית ב"סדום סיטי" היא – האנטישמיות. נטל המחבר אלמנט מובהק של ימינו ומיזג אותו בהווי העיר שלו. פשוטי עם שלו שונאי זרים, מכובדים שבהם – שונאי יהודים. מעניין, האנטישמיות מלכתחילה לא שימשה מקור השראה לסופרים ישראליים מובהקים. רק בזמן האחרון צפה שוב בעית היהודי, הזר, בצורות שונות – למשל, ב"מסע לניקראגואה"². הקבלה-של-ניגוד אפשר למתוח בין שנאת הזרים שב"סדום סיטי" לבין שנאת הזרים שב"הלילה לאיש"³. ב"הלילה לאיש" לא בני ישראל הם הנפגעים, אלא המואביה, הזרה בבית-לחם. אמנם, בעזרת ההשלכות לאחור נודע לנו, כי גורלה של משפחת אלימלך בשדה מואב לא היה כלל טוב מזה המיועד לזרים בארץ יהודה. מחלון וכליון נהרגו בידי לאומניים מואביים, שלא רצו להשלים עם נישואי התערובת. אולם מאחר שעיקר הסיפור הוא סיפורה של רות, הרי שקורותיה בבית-לחם הן החשובות ביותר, ורושם אי הסבלנות שנשאר, דבק בעיקר בבני יהודה. מאידך גיסא, הגישה הראציונליסטית ששנאת זרים שווה בכל מקום, ושעם אחד, במובן זה, אינו טוב יותר ממשנהו, – גישה זו מערטלת את הנושא, במידה מסוימת, מן האימה שבו. לעומת זאת, האנטישמיות שב"סדום סיטי" היא ערך מטפזי; היא פרינציפ כלל עולמי של רשע וצביעות. אגב, דומני שגישתו של שמיר היא "ישראלית" יותר – אם אפשר להשתמש במינוח מעין זה.

בנימין גלאי הוא ביסודו משורר; המחזה שאנו דנים עליו, אם גם אינו כתוב בחרוזים ובמשקל, הריהו כתוב פרוזה שירית. זהו מחזה של צבע ושל צליל,

לא של אופי וקונפליקט. העיר סדום היא היא הדמות המרכזית; הנפשות הפועלות נופלות כל אחת בחשיבותה מן העיר. גלאי (וזו עיקר זכותו) הצליח לצייר תמונה צבעונית ומשכנעת של הווי מיוחד, הווי היונק את חיותו ממקורות שונים ורחוקים זה מזה. אנו חשים בזאת מיד עם כרטיס הביקור הראשון: הדבר הבולט ביותר בחומת העיר, אותה רואה הצופה במערכה הראשונה, היא הכתובת "עני חשוב כמת". נוסח גלאי לקח אותו מן המוכן, כמובן, – מה שאינו גורע מערכו. מטבעות הלשון שבמערכה הראשונה, במיוחד, יש בהן חן של עתיקות מחדשות: פניית הכבוד "על גחון", למשל; או נוסחת הזקיפים, המשחקים משחק הימור: "כנף בר-הדיא, עצם קוף! יד לעורף, קמוץ אגרוף! הנף-צנף, שוב ופרוט – כף ירך לאצבעות...". ועוד כהנה וכהנה, עושר לשוני מופלג.

"סדום סיטי" הוא סיפור יומה האחרון של סדום המעטירה, וסיפורם של לוט ובני ביתו. גם שני המלאכים שבאו להוציא את לוט מן המהפכה אינם חסרים – אלא שהם הפכו לבני תמותה פשוטים, שני זרים ממוצא עברי. המקום הראשון שהם מזדמנים אליו הוא, בהכרח, שער העיר. כידוע, היה שער העיר המקום בו התנהלו חיי המשפט של אותם ימים. ומה עוד היה יכול להעמידנו על אופיה ומינהגה של סדום, כנוהג המשפטי שבה? ואכן, מנצל גלאי מומנט זה עד תומו. המשפטים עצמם מתבססים על אגדות המשנה והתלמוד. גם שם הדיין ושמשו, שקראי ושקרוראי, לקוחים מן האגדה, – אך, כשיש שמות נאים כל כך מן המוכן, אין באמת כל צורך לחטט אחר חדשים. המחבר לא הסתפק באיסוף כמה אגדות. סצינת המשפט קורמת עוד וגידים. נוסף לתיאור השקר המזדקר לעין שבאגדה עוד יסוד הולם ביותר את האווירה: השוחד, הגלוי עד כדי תמימות. רק בסדום, אם כל חטא, אפשרי דין כזה. מקהלת האזרחים הולכי הבטל, הממלאים את הכיכר לפני שער העיר, מוציאה את המסקנה ההולמת:

רוב עושר וכל טוב. / דנוך דין אמת. / על שער סדום כתוב: / "עני

חשוב כמת!"

לאחר תמונת הרחוב, ותיאור האדם מן השוק, באה המערכה השניה, המתקמת במועדון לילה, ומראה את האינטליגנציה כביכול. זוהי כבר מערכה שכולה גלאית, ואינה ניזונה מן המסורת המדרשית. כאן מלגלים בעדינות על הדברים וכופרים במציאותו הגסה. כאן מפעפע הארס ההרסני, המסוכן פי כמה מן השקר הממשי שבכיכר השוק. מלכתחילה סבורים אנו, כי זוהי חברה סופיסטית, צינית, אוונגרדית כל שהיא במקום כל שהוא (השמות ודאי שמעוררים הדים

מוכרים) – וכאן טמונה הסכנה. אנו טועים וחושבים, כי חברה זו אינה גרועה יותר מחברה דומה בכל אתר ואתר. הסטודנטים, המתגנדרים בגינוני שברי השכלה, נראים לנו כטיפוסים מוכרים. רק בהמשך המערכה מתברר לנו, כי הקהל אינו ציני וסופיסטי בלבד. החכמות וההתחכמויות שאנו שומעים אינן אלא מסתירות את רקבון שורשי החיים. ברק הפקחות אינו מכפר על השחיתות. במערכה זו, יותר מאשר באחרות, שולט הטון האירוני. האירוניה היא כפולה ומכופלת. הסדומאים מלגלים על העולם ועל עצמם. הם מלגלים אפילו לעידן בו הם חיים, מה שמתבטא בקפיצות זמן נועזות ובאקרובטיקה חנינית שבין הזמנים. כך אנו שומעים, למשל:

המלצר: ס'סא, מדמואזל! ייך-צוער?

ראומה: מה טיבו?

עירם: תחליף הקדומים שלנו למה שעתיד להיקרא פעם מרטל!

פלטיט: מצוייך! (לראומה) אם מרטל לעתיד לבוא לא יעוררך כאן

לחיים – שוב אין לך תקנה!

או, באותה רוח, חילופי דברים בין המנחה של המועדון לבין המהפנט, העומד להפגין מעט מיכולתו:

המנחה: מניין הפעם, מר וירטואוז? לונדון?

מרייך: פי, מאסטרו! כל כך מוקדם בהיסטוריה?

אולם האירוניה היא גם מצידו של המחבר על חשבונם של בני סדום. סדום

שוכנת לה לרגלי הסדומבולי, הר געש המתפרץ מידי פעם. אנשי העיר

מבחינים בסכנה הנשקפת להם; במערכה השלישית, בביתו של לוט, אנו

עתידים לשמוע על תכנית הסכר הגדול; בהתמכרותם להנאותיהם יש משהו

מאווירת "אכול ושתה כי מחר נחמות"; אך בלב ליבם פנימה הם כופרים,

כמובן, באפשרות של שואה; דבריהם על האסון הצפוי אינם אלא מן השפה

ולחוץ. הזמרת חמית, המופיעה על במת "יבוק", שרה את "שירת הברבור",

– השיר על קיצה הקרוב של סדום:

ידיד נפשי! האין לבך שומע/ איך מתחתכים מעי האדמה? / אינך

רואה; כרך נפילים כורע, / על שתי ברכיו – השכור והזימה?

והמנחה מגיב, "נפעם, כביכול, עד מוות": לא, לא, תודה לפעור, ריבון-כל-

שד-משחת! עומד לו עדין על תילו!... מדאם! אין מזכיריך מצנפת חג בביתו

של תורכי ערוף! תנוני לנשום, לעזאזל! סדומבולי!...

הזמרת, מצידה, מספרת שהיא מתכוננת לעזב את סדום, במסגרת סיבוב

הופעותיה, כעבור כמה ימים בלבד – ובכך גם היא אינה יודעת יותר מאנשי סדום, ועתידה להיספות יחד אתם. ודומה שאין צורך להמשיך ולצייץ את ההקבלה עם עידן אחר, בו דוברים כולם על מלחמת השמד אטומית, ואיש אינו רוצה להאמין כי באמת הדבר עלול לסכן אותו עצמו...

התפרצות האיתנים הגדולה לא באה אלא במערכה השלישית, המתרחשת בביתו של לוט. וכאן יש לנו שילוב של שני גורמים: רשעותם של בני אדם לעומת כוחות ההרס שבטבע. האם יש קשר בין השניים? דומה שיש, שכן לוט מעיר אחר כך, בקשר לתכנית הסכרים הגדולה, שלא נתגשמה בזמן: " – סכרים! סביב הלב היה צריך לבנותם!" איבתם של האנשים מכוונה כביכול כנגד שני הזרים שזה מקרוב באו, אולם אין זו אלא אמתלה. הם מחפשים דרך להתנקם סוף סוף בלוט עצמו, שבא לעיר, כדברי מאהב אשתו, "בחקי סיגירות מצופה כרום ובשני חלוקים לעור בשרם!", ולבסוף נעשה ראש בסדום. פזמון מוכר, אך מתקבל תמיד על הדעת ועל הלב.

סופה של סדום הרשעה, יש להודות, אינו נטול גדולה. בני משפחת לוט, שהספיקו להימלט, עדים מרחוק להזיון, ששיירת נמלטים אחרת חוזרת ופונה לכיוון העיר, אל תוך הפיכה. זהו המחזה, המשכנע את אשת לוט לחזור ולהטיל גורלה יחד עם בני עירה. אכן, אחר הכל, אינם חסרי אופי, בני סדום. הם אינם חוזרים בהם. גם אשתו של לוט, למרות נישואיה לזר, אינה מחליפה את עורה. אין אנו מוצאים במחזה, למעשה, אנטיפוד לסדום. דמותו הרחוקה של אברהם באלוני ממרא אינה מגיעה לכלל ממשות.

נושא שנאת היהודים שב"סדום סיטי" מוצא לו ביטוי נוסף בפרסה קצרה שבאותו קובץ "משתה המלך". מבחינה ספרותית, כמובן, אין "משתה המלך" שקול כנגד "סדום סיטי"; כפי שציינו, אינו אלא פרסה קלה. אנו מזכירים אותו כאן רק בשל סמיכות הנושא. זהו מחזה פורימי; המשתה הוא משתהו של המלך אחשורוש; למעשה אין המשתה מתקיים עדיין; אחשורוש מבטיח לושתו הטרדנית לקיימו למחרת. אנו עומדים בערב הדראמה העתידה להתחולל. המן עדיין לא הגיע לכלל התנגשות עם מרדכי. בקיצור דבר בעל השיבות עוד לא ארע. אך הקרקע מוכנה – אנו שומעים את המן מסית נגד היהודים. כאן נוסף אלמנט פיקנטי לאנטישמיות – אנטי-ישראליות. המן מביים ומציג בפני המלך מופע קצרצר, בו מופיעים שני שליחים מארץ-ישראל, שניהם יושבים כבר שנים בגולה, ומתלוננים על מרי גורלם, על שנגזר עליהם לשבת הרחק מארץ הבחירה. בינתיים הם עורכים מגביות בקרב יהדות הגולה, לכל מיני מטרות

סבירות פחות וסבירות יותר, בונים להם בתים מפוארים וחיים בכל טוב. בהמשך השיחה שביניהם מתברר, שגורלם המר להם כל כך, משום שהאחד מהם קרוב משפחה לגזבר הכהונה, והשני – לנשיאה של סנהדרין. אם בקטע זה יש ביקורת-של-גלאי יותר מאשר ביקורת-של-המן, הרי המחבר שם בפיו של המן קטע נוסף, בו משמיץ זה האחרון את היהודים בדרך המקובלת מאז ועד עתה. הוא קורא להם באותה נשימה עשירים, הוללים ועניים שעניותם מנוולתם, מחרחרי ריבות וארנבות שומטי עצמם מן הקרבות, וכיוצא באלה. אולם, בסיכום, זהו משחק פורים עליז והמן אינו עושה רושם מסוכן ביותר.

ציינו, בתחילת דברנו, שיש קרבה מסוימת בין גלאי לבין כמה מחזאים צרפתיים, בזיקוקי די-נור הלשוניים שלו הוא קרוב גם לאחד המחזאים האנגלים המודרניים, כריסטופר פריי. כמו אצל פריי, גם אצל גלאי הצד הלשוני הוא עיקר. יש בכך גם צד שלילי: כל הדמויות המופיעות נוקטות באותו סגנון; אין ביניהן איבחון מספיק. משחקי הלשון, התחכמויות השפה, דורשים מן הצופה מאמץ לא מבוטל. יש ששעשועי הלשון באים במקום המתח הדראמטי.

דצמבר, 1962.

הערות לסדומבולי והמן הרשע

1. סדום סיטי, נכלל בקובץ "מהזות" מאת בנימין גלאי, הוצאת אגודת הסופרים העברים וחברת דביר, ת"א, 1959.
2. מסע לניקרגואה, נכלל בספר "הבריחה" מאת אהרון מגד, הוצאת הקיבוץ המאוחד, ת"א, 1962.
3. הלילה לאיש, מחזה מאת משה שמיר.